

УДК 159.922.6

Олена Шишко

ДЕПРИВАЦІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ВІКТИМНОСТІ У ДІТЕЙ-СИРИТ

Досліджується вплив депривації на формування віктимності у дітей-сиріт. Проаналізовано негативний вплив родинної депривації на розвиток особистості дитини та набуття нею віктимних рис і ознак, які можуть зробити її схильною до перетворення на жертву.

Ключові слова: віктимність, соціальне сирітство, депривація, психічна депривація, родинна депривація.

Постановка проблеми. Феномен депривації у контексті актуальної проблематики суспільства активно набуває соціально-психологічної значущості насамперед через деструктивний вплив на всю систему соціально-психологічного буття дітей, позбавлених батьківської опіки. Родинна депривація гальмує перебіг особистісного становлення дитини-сироти, призводить до появи віктимних рис та віктимної поведінки особистості.

Тому основною метою статті є виявлення негативного деприваційного впливу на формування віктимності у дітей-сиріт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку особистості в умовах психічної депривації неодноразово викликала підвищений інтерес як у зарубіжних (Дж. Боулбі, М. Раттер та ін.), так і російських вчених (Л.І. Божович, В.С. Мухіна, Т.І. Юферева та ін.).

Вивченню особливостей психічного розвитку і становлення особистості в закладах інтернатного типу також присвячено низку робіт. Зокрема, цю проблему розглядали: І.В. Дубровіна (вивчення розвитку дітей в інтернатних закладах освіти), Й. Лангмейєр, З. Матейчек (вплив депривації на психічний розвиток дітей), А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих (розвиток особистості в умовах психічної депривації).

Даній проблематиці також відповідають роботи вчених, присвячені психосоціальному розвитку дітей, які перебувають у прийомних сім'ях (Г.М. Бевз, В.М. Ослон, А.Б. Холмогорова), особистісним зрушенням вихованців, що є наслідком переживання ними тривалої соціально-психологічної депривації (Г.О. Хомич) та шляхам надання психологічної допомоги депривованій особистості (В.В. Барабанова, Н.П. Іванова, О.А. Заводілкина, О.І. Казакова, А.Й. Капська, Н.Д. Соколова, Л.М. Шипіцина).

Виклад основного матеріалу. Найважливішим елементом внутрішньої структури поведінки дитини виступають потреби особистості, які розглядаються як спонукальне, регулююче і спрямовуюче джерело її активності. Будь-яка потреба становить психологічну основу поведінки [7, с. 77]. Основними життєво важливими потребами у дітей виступають потреби в самоствердженні і самоповазі, в позитивній оцінці дорослих, у спілкуванні з ровесниками тощо.

Якщо в силу певних обставин ці потреби не задовольняються, у дитини виникає почуття дискомфорту, напруженості, що з часом обумовлює появу у неї певних ознак поведінкової дезадаптації внаслідок виниклої депривації. Особливо підвищена вразливість до незадоволення важливих для життя психічних потреб притаманна дітям-сиротам.

Оскільки головною умовою повноцінного психоемоційного розвитку дитини виступає сім'я з відповідною організацією життя, з притаманним лише сім'ї рівнем спілкування з близькими і особливо з матір'ю, то відрив дитини від батьків сприяє розвитку деприваційних психічних розладів, які тим різкіше виражені, чим раніше дитина була відірвана від сім'ї і чим довше впливає на неї фактор цього відриву [13].

У дітей, які втратили належну опіку біологічних батьків, внаслідок неможливості достатньою мірою та впродовж достатнього часу задовольнити основні життєві потреби, розвиваються деприваційні порушення.

Додатковим обтяжливим фактором в ситуації соціального сирітства може бути проживання цих дітей в несприятливих соціально-побутових умовах [8, с. 130].

Під терміном "депривація" (англ. deprivation – втрата) розуміють втрату чогось, недостатнє задоволення якої-небудь важливої потреби. У психології його використовують виключно для визначення недостатнього задоволення основних психічних потреб.

Термін складається з двох частин. "Де" означає, що йдеться про розрив стосунків, які мають згубні наслідки та спричиняють зміни розвитку в обраному напрямку, русі назад. "Привація" – приватний, вказує на те, що термін описує особисте, приватне життя. Таким чином, йдеться про згубні для розвитку дітей наслідки (затримки розвитку та навіть рух назад), які є життєво важливими та виникають внаслідок позбавлення батьківського піклування [4, с.18].

Поряд із терміном "депривація" часто застосовується термін "деприваційна ситуація". Під деприваційною ситуацією здебільшого розуміють життєву ситуацію дитини, при якій відсутня можливість задоволення важливих психічних потреб. Різні діти в однаковій деприваційній ситуації будуть поводитися по-різному і матимуть з цього різні наслідки, тому що вони вносять різні передумови, пов'язані з їхньою психічною конституцією і рівнем розвитку своєї особистості. Однак діти-сироти (біологічні та соціальні) набагато частіше опиняються в деприваційній ситуації порівняно з дітьми, які живуть у благополучних сім'ях.

У зв'язку з тим, що дуже часто діти-сироти позбавлені можливості задовольняти не одну, а одночасно декілька основних потреб, тобто ; живуть в умовах соціальної, емоційної, когнітивної та сімейної депривації, доцільно використовувати термін "психічна депривація", який включає в себе всі чотири згадані форми.

Під психічною депривацією розуміють психічний стан страждання, що виникає внаслідок тривалого обмеження людини в задоволенні її основних потреб. Найнебезпечнішими для повноцінного розвитку вва-

жаються сенсорні, емоційні, комунікативні форми депривації, які характеризуються вираженими відхиленнями в емоційному й інтелектуальному розвитку (порушення емоційних контактів, затримка в розвитку мовлення, освоєнні соціальних і гігієнічних навичок, розвитку тонкої моторики, інтелекту).

Чеські дослідники Й. Лангмейєр і З. Матейчек терміном "психічна депривація" позначали "психічний стан, який виникає в результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкт не має можливості для задоволення деяких його основних психічних потреб у достатній мірі і протягом достатньо тривалого часу" [5, с. 19].

Психічна депривація розрізняється за формами прояву в залежності від того, задоволення яких життєво необхідних потреб позбавлена дитина. Діти-сироти можуть одночасно зазнати декількох видів деприваційних впливів, чим і зумовлюється їхній подальший розвиток як у психофізіологічному, так і в особистісному напрямках.

Перебуваючи в умовах психічної депривації, підростаюча особистість переживає брак можливостей щодо реалізації видоспецифічних здібностей у розвитку вищих психічних функцій, засвоєння самостійних соціальних ролей тощо.

За даними численних досліджень, психічна депривація зумовлює специфічний розвиток особистості, а також одну з головних ознак розвитку в умовах депривації – зниження самоповаги [5;10].

Різні види депривації спричиняють порушення у різних сферах. Діти-сироти мають різні комбінації депривацій залежно від життєвого сценарію та різні патологічні прояви як наслідок цих депривацій. Основна задача дітей-сиріт – вирішення проблеми "позбавлення батьківського піклування" [4, с. 19]. Таке нагромадження декількох видів депривації призводить до підвищеної віктимності та деформації всієї структури особистості.

Аналізуючи психолого-аналітичний підхід до структурування депривації, Л.Є. Просандєєва вказує на такі її види: сенсорну, материнську та емоційну, соціальну [11].

Л.І. Рюмшина запропонувала модель депривації спілкування, яка включає сенсорну, емоційну, когнітивну і соціальну депривацію [12]. Авторка вважає, що недоліки в психічному розвитку дитини-сироти зумовлені не стільки недостатнім спілкуванням, а насамперед якісними порушеннями цього процесу, що призводить до "депривації спілкування" [12, с. 6].

Вважається, що найчастіше психічна депривація виникає в результаті: сенсорної недостатності (сенсорна депривація у сліпих, глухих, сліпоглухих, а також у слабкозорих і слабкочуючих вихованців дитячих будинків внаслідок недостатньо різноманітної сенсорної стимуляції тощо); обмеження рухової активності (рухова депривація у дітей, які страждають порушеннями опорно-рухового апарату, та які часто хворіють); при довготривалому розлученні з матір'ю або її недостатній прихильності до дитини (материнська депривація у дітей-сиріт, у дітей, від

яких відмовилися матері, при недостатній материнській увазі в умовах сім'ї).

Негативний вплив спричиняє також родинна депривація – тривале часткове або повне позбавлення дитини соціалізувального потенціалу родинного виховання, незадоволення потреби в родинно-емоційній залежності. Родинна депривація характеризується відсутністю чи ускладненням ідентифікації дитини з дорослим як носієм певних соціальних ролей, емоційним відкиданням, фрустрацією базових потреб дитини у приєднанні, афіляції, безпеці, прийнятті, любові, довірі до світу, відірваністю від соціалізувального потенціалу родинного виховання. Отже, змістовою особливістю родинної депривації дитини є незадоволення її основних потреб. Серед віддалених небезпечних наслідків родинної депривації – майбутнє спотворення особистісного розвитку дитини, нездатність успішно реалізувати соціально-репродуктивні функції, загроза віктимізації особистості. Це підтверджується дослідженнями відомих учених – М.П. Аралової, Я.О. Гошовського, І.В. Дубровіної, А.Г. Рузьської, Н.І. Карасьової, К.В. Макарової, В.С. Мухіної, О.М. Прихожан, Н.М. Толстих, які показали, що психічний розвиток дітей, які тривалий час перебувають в умовах депривації повноцінної сімейної взаємодії, в підлітковому віці обтяжені низкою психосоціальних факторів.

Дефіцит спілкування між батьками та дітьми, будучи причиною виникнення родинної депривації, призводить до появи страхів, відчуття покинутості, психічних відхилень у розвитку дитини, породжує відчуття особистісної неповноцінності, невідворотні внутрішні конфлікти, які негативно впливають на особистість та підвищують вірогідність її патологічного розвитку [1; 9].

Слід наголосити на тому, що найбільша небезпека для розвитку дитини виникає тоді, коли у дитини немає матері. Від матері залежить не тільки догляд, але також задоволення більшості психічних потреб дитини. Ще Дж. Боулбі, стверджуючи негативність ефекту ранньої та тривалої розлуки дитини з матір'ю, зауважив так званий синдром "афективної тупості"[15]. Внаслідок материнської депривації в дитини формується активне неприйняття самої себе, нездатність до дружби й любові, відсутність відчуття спільності з іншими людьми, подібності до них, самозаперечення, нехтування собою та іншими.

Тривале перебування в стані депривації може викликати стійкі зміни в особистості, сприйманні та діяльності індивіда. Депривація негативно позначається на самосвідомості, призводить до появи відхилень у формуванні адекватної самооцінки, служить причиною розладів і дисгармоній у процесі становлення образу Я, шкодить психічному здоров'ю особистості.

Найчастіше все це знаходить своє вираження та розрядку в агресії, що спрямована на інших людей і проявляється або на зовнішньому рівні (забіякуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресивна жестикуляція), або на внутрішньому, "прихованому" (озлобле-

ність, недоброзичливість, готовність "дати здачу" в найдошкульніший момент, "зірвати зло" на будь-кому, звалити вину на невинного).

Аналіз кількох наукових досліджень, в яких розглядаються умови соціалізації дитини поза впливом сім'ї, дозволив Л.П. Осьмак висунути припущення, що депривація батьківського впливу пов'язана з обмеженням диференційованих моделей соціальних ролей і дієвих форм ідентифікації з ними. Неможливість компенсації відсутніх емоційно-ідентифікаційних взаємозв'язків з батьками за допомогою розширення стосунків з референтними для особистісного розвитку групами ще більше ускладнює становище соціально депривованих дітей та підлітків [9].

На думку багатьох учених, навіть в ситуаціях, коли дитина змогла пристосуватися до збіднених умов життя, деприваційний досвід не проходить зовсім безслідно.

Нетривкий деприваційний досвід, який піддається швидкій реабілітації без очевидних наслідків, залишає після себе або підвищену вразливість, або готовність до включення захисних компенсаторних механізмів у випадку повторення подібного досвіду чи будь-якої подібної несприятливої ситуації.

Медичні дослідження особливостей розвитку депривованих дітей виявили також "вікову пріоритетність" синдромів психічних порушень (В.В. Ковальов, Г.Є. Сухарева) [2]. У депривованих дітей молодшого віку були діагностовані такі характерні порушення, як розлади тривожності та гіперкінетичні, розлади рухових стереотипів, прихильності, проблеми з управління поведінкою, психосоматичні та неврозоподібні стани. У підлітків часто діагностуються також психопатоподібні афективні порушення, розлади потягів, адиктивна поведінка, специфічні прояви непокірності (Н. Каплан, В. Седок) порушення ідентичності [2].

Я. Гошовський [3] підкреслює, що нехтування особистістю депривованого підлітка довколишнім мікросоціумом призводить до появи цілої низки психологічно дискомфортних станів, викривлених і роздроблених компонентів образу Я, що неминуче відбивається на всій структурі самосвідомості. Чітко простежується самозанурення, пригнічене самокопірвання депривованого підлітка, що реалізується в хисткому й хаотичному образі Я та в загальній особистісній дезадаптації.

Вивчаючи психологічні особливості дітей, які втратили батьків, В. Юніцький зазначає, що депривація реального сімейного спілкування, що настала внаслідок смерті дорослих (дорослого), викликає не лише комплекс тривалої особистісної тривожності, особливого психічного навантаження, але й надає дитині особливого соціально-духовного статусу – "той, хто втратив"[14]. Відсутність звичного емоційного оточення актуалізує відчуття страху, самотності, дозволяє домінувати емоціям горя та розпачу. Дитина прагне всіляко їх мінімізувати, припинити, перервати, але це лише загострює негативність впливу.

Депривованим дітям притаманні емоційна холодність, відштовхування інших та несприйняття себе. Ці якості знаходять свій прояв в аг-

ресії, спрямованій або на себе (схильність до самоушкоджень), або на оточення (асоціальність).

Невміння пристосовуватися до умов, у яких необхідно знаходитися, беспорядність у конфліктних життєвих ситуаціях – все це слугує передумовами виникнення віктимної поведінки дитини.

Головна ознака віктимної поведінки – це здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі потерпаючої, в ролі жертви. Віктимна поведінка – це складна система взаємодії між потенційною жертвою й оточенням. Саме внаслідок такої взаємодії людина за певних умов і стає потерпілою.

Негативне ставлення до дітей-сиріт, позбавлених сімейної опіки, з боку вчителів, вихователів і ровесників із повних сімей (масової школи) спричиняється до закономірного розвитку в них афекту неадекватності, провокує неправильне сприймання самих себе, а це руйнівнює позначається на розвитку дитини-сироти.

Віктимна поведінка дітей-сиріт, які зростають в умовах родинної депривації, перетворює їх на жертв несприятливих умов соціалізації. Вони не рідко зазнають різного роду насильства, стають об'єктом сексуальної експлуатації для оточуючих (дорослих та однолітків), ведуть аморальний спосіб життя. Через прорахунки у формуванні сексуальної культури депривовані юнаки і дівчата поповнюють "групи ризику", серед яких значною мірою поширені венеричні захворювання, незаплановані вагітності та аборти, що часто руйнує долю, життєві плани.

Висновки. Таким чином, наслідки депривації проявляються в тому, що діти-сироти в результаті довготривалого незадоволення потреб не здатні пристосуватися до ситуацій, що звичайні й бажані для суспільства в цілому. Однак той факт, що у дітей, які перебувають у тотожних умовах, виникають різні форми депривації, вказує на те, що існують індивідуальні фактори, які вносить сама людина в деприваційну ситуацію (конституція, вік, стать, здібності, патологічні ознаки та ін.).

Розвиток дітей-сиріт, які виховуються поза межами родини, свідчить не про відхилення в розвитку особистості, а про формування принципово інших механізмів її активності, які, даючи дитині можливість пристосуватися до життя у збіднених умовах (інтернатна установа, вулиця), створюють обмеження для входження її в ширше соціальне оточення, зумовлюють розвиток неадекватності в побудові моделі подальшого спілкування, знижують активне ставлення до життя, призводять до віктимності.

1. *Алексеева М.І.* Сімейна взаємодія та вплив на формування особистості : тези Міжнар. Наук.-практ. конф. ["Демографічна ситуація в карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття"] / М.І. Алексеева. – Чернівці-Київ, – 1996. – С. 480-482.
2. *Голик А.Н.* Социальная психиатрия сиротства / А.Н. Голик. – М. : Лаборатория Базовых Знаний, 2000. – 192 с.

3. *Гошовський Я.О.* Становлення образу "я" у підлітків школи-інтернату: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Я.О. Гошовський. - К., 1995. - 24 с.
4. *Гура Е.І.* Психічні та поведінкові розлади у дітей підліткового віку, позбавлених батьківського піклування (клініка, діагностика, реабілітація): дис. на здобуття наук. ступеня канд. медичних. наук: спец. 14.01.16 "Психіатрія" / Е.І. Гура. – Дніпропетровськ., 2007. –179 с.
5. *Лангмейер Й.* Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. - Авиценум. - Прага: Мед изд-во. - 1-е изд. русск. - 1984. - 334 с.
6. Лишенные родительского попечительства : хрестоматія : учеб. пособие для студентов пед. ун-тов и ин-тов / ред.-сост. В.С. Мухина. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
7. *Орбан Л.Э.* Становление личности / Л.Э. Орбан. - М. : Луч, 1992. – 112 с.
8. Особенности развития личности ребенка, лишённого родительского попечительства. Дети с отклоняющимся поведением : сб. научн. трудов / под ред. В.С. Мухиной. – М. : пед. Гос. ун-т. Прометей, 1989. – 228 с.
9. *Осьмак Л.П.* Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания и воспитания в школах-интернатах для детей сирот и детей, оставшихся без попечения родителей): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук : 19.00.07 / Л.П. Осьмак. - К., 1990. – 19 с.
10. *Прихожан А.М.* Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – М Педагогика, 1990. - 160 с.
11. *Просандеєва Л.Є.* Подолання депривації підлітків у процесі культурно-дозвілдової діяльності: автореф.дис... на здобуття наук. ступеня канд.пед наук : 13.00.07 / Л.Є. Просандеєва. - К., 2001. - 20 с.
12. *Рюмшина Л.И.* Психологические особенности познания других людей детьми, воспитывающимися в семье и детском доме: автореф. дисс... на соискание научн. степени канд психол наук: 19.00.07 / Л.И. Рюмшина. - М., 1991. - 19 с.
13. *Стребелева Е.А.* Концепция психолого-медико-педагогической консультации с диагностическим стационаром для детей-сирот / Е.А. Стребелева, Н.Н. Малофеев // Дети-сироты : Консультирование и диагностика развития / под ред. Е.А. Стребелевой. - М. : Полиграфсервис, 1998. - с.22-28.
14. *Юницкий В.А.* Психологические особенности детей, потерявших родителей: дис. ... канд. психол. наук : 19. 00. 07 / В.А. Юницкий. – М., 1992. – 162 с.
15. *Bowlbi J.* Child Care and Growth if Love / J. Bowlbi : Penguin Book, 1961. – 280 P.

Investigated influence of deprivation on forming of victimization for children-orphanans. Negative influence of domestic deprivation is analysed on development of personality of child and acquisition by it victim lines and signs which can do it feel like transformation on a victim.

Keywords: *victimization, social orphanhood, deprivation, psychical derivate, domestic deprivation.*